

REVANCHE OF CONFLICT? PLEIDOOI VOOR EEN AGONISTISCHE LITERATUURSTUDIE

Hans DEMEYER & Sven VITSE

Abstract – This article aims to contribute to the academic debate concerning the legitimation of the study of contemporary Dutch literature. In the twentieth century literary scholarship appealed to a model of negation for legitimation: (the study of) literature was conceived in terms of critique and emancipation. In recent years this model has been succeeded by a model of assimilation: (the study of) literature tends to conform to the hegemonic organization of society. Two recent studies bear witness of this model: *De revanche van de roman* (2009) by Thomas Vaessens en ‘De revanche van de populaire cultuur’ (2012) by Ben de Bruyn and Pieter Verstraeten. These scholars seek the so-called ‘revenge’ in social commitment and popular (literary) culture respectively. In a critical analysis of both texts this article aims to show that insufficient attention is paid to ideological and hegemonic processes. As an alternative, the article proposes a critical revision of the model of negation: an agonistic study of literature in which the irreducibly conflictual heterogeneity of conceptions of literature and literary scholarship serves as legitimation. To conclude, the authors discuss their own contribution to this model: the critique of ideology.

Zoals elke sociale praktijk is ook de literatuurwetenschap steeds op zoek naar strategieën om zichzelf te legitimeren. Een beproefd recept om de literatuurwetenschap te legitimeren is de introductie van een methodologie uit een andere wetenschap. De institutionele of sociologische literatuurwetenschap, bijvoorbeeld, legitimeert zich door te appelleren aan het prestige van een empirische methodologie, overgenomen uit de sociale wetenschappen. Behalve aan het methodologische belang ontleent de literatuurstudie haar prestige aan het maatschappelijke belang dat hetzij aan het bestudeerde corpus, hetzij aan de beschouwing daarvan wordt toegeschreven. In de twintigste eeuw werd dit maatschappelijke belang doorgaans ingevuld als maatschappij- of cultuurkritiek: het bestudeerde corpus en/of de beschouwing ervan werd een kritische houding of een emancipatoir effect toegeschreven.

Deze strategie kan men aanduiden als het negatiemodel van legitimering. Zij weigert immers de gegeven werkelijkheid als de enig mogelijke te aanvaarden. Met name over experimentele literatuur wordt gezegd dat zij niet alleen vormen van taalgebruik maar ook opvattingen over de werkelijkheid

* Hans Demeyer is als FWO-aspirant verbonden aan de Universiteit Gent. Sven Vitse is verbonden aan de Universiteit Utrecht.

ter discussie stelt. Zo merkt Anthony Mertens in *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* (1986) op dat in het experimentele proza van de jaren zestig en zeventig ‘gebroken wordt met de illusie dat literatuur een afbeelding is van een *gegeven* werkelijkheid’ (Mertens 1986, 278). Tussen enerzijds poëtica en intentie van de auteur en anderzijds een als feitelijk gepresenteerde beschrijving van het werk bestaat nog slechts een dunne grens. In het experimentele proza, aldus Mertens, ‘wordt er [...] van uit gegaan dat verschillende vormen van taalgebruik werkelijkheidsopvattingen verdisconteren’; Ivo Michiels’ *Alfa-cyclus* bijvoorbeeld ‘is een permanente demonstratie van de manier waarop machts- en geweldstructuren in de taal vorm krijgen’ (282).

Een ander voorbeeld van dit negatiemodel is te vinden in *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman* (1999), waarin Bart Vervaeck de postmoderne roman een hoge graad van ‘negativiteit’ toeschrijft: ‘ze zeggen nee tegen de typisch marktgebonden eigenschappen van onze huidige sociale context’ (Vervaeck 1999, 15). Eerder dan aan het literaire corpus kan de cultuurkritiek ook worden toegeschreven aan de literatuurbeschuwing zelf. Een ideologiekritische literatuurstudie legitimeert zich door te wijzen op het kritische karakter van haar eigen interventie. Samen met het meest invloedrijke cultuurkritische meta-verhaal in de moderniteit – het marxisme – lijkt dit negatiemodel echter langzaam aan prestige in te boeten. De vraag is dan, in de woorden van François Lyotard, ‘Où peut résider la légitimité, après les métarécits?’ (1979, 9). Volgens hem wordt die legitimiteit gevonden in een marktgebonden rendementslogica: ‘à quoi ça sert? [...] est-ce vendable? [...] est-ce efficace?’ (84).

Ook in de literatuurstudie lijkt het negatiemodel de voorbije jaren steeds vaker te worden ingeruild voor een assimilatiemodel, waarbij de legitimering veeleer wordt gezocht in de aanpassing aan een als gegeven beschouwde werkelijkheid dan in de negatie of problematisering van die werkelijkheid. Meedoen (aan het heersende debat) en volgen (van de heersende ontwikkelingen) lijken meer dan ooit de ordewoorden te worden, terwijl het negatiemodel principieel weerstand bood aan dat conformisme. In het assimilatiemodel wordt de maatschappelijke hegemonie waarin de literatuur functioneert niet langer gezien als een contingente, conflictueuze en contesteerbare orde, en ontleent de literatuurbeschuwing haar legitimiteit aan de hoge mate waarin haar onderzoeksobject representatief is voor of (commercieel) succesvol is in die hegemonie.

Onder hegemonie begrijpen wij, in navolging van Antonio Gramsci en Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, de situatie waarin een ‘*particular social force*’ pretendeert het geheel van de maatschappij te representeren, ‘a *totality* that is radically incommensurable with it’ (Laclau e.a. 2001, X). In hun

politieke interpretatie van Derrida's poststructuralistische taalfilosofie zien Laclau & Mouffe het sociale niet als essentialistisch, maar als een contingent en gedecentreerd veld waarin de verhoudingen nooit definitief bepaald kunnen worden. Dit impliceert dat geen enkele sociale orde een natuurlijke of andere finale oorzaak kan kennen en telkens het gevolg is van beslissingen over de organisatie van die orde (articulaties in de termen van Laclau & Mouffe). Hegemoniaal noemen zij die articulaties 'through which a given order is created and the meaning of social institutions is fixed' (Mouffe 2013, 2). Deze orde is echter steeds precair, en doordat zij het gevolg is van machtsrelaties houdt zij steeds de exclusie in van andere mogelijkheden. In die zin kan zij dus steeds gecontesteerd worden, en voor Laclau & Mouffe is dit conflict een noodzakelijke voorwaarde voor een gezond werkende democratie. In de laatste paragraaf gaan wij hier verder op in wanneer wij pleiten voor een agonistische literatuurstudie.

De legitimering van de literatuurbeschouwing lijkt onafscheidelijk van de legitimering van de literatuur zelf. Wanneer de literatuurstudie prestige wenst te ontleen aan haar onderzoeksobject, is zij afhankelijk van het maatschappelijke prestige van dat object. Auteurs als William Marx (2005) en Tzvetan Todorov (2007) hebben zich gebogen over het probleem van de 'ontwaarding' van de literatuur, haar vermeende verlies aan prestige in de samenleving. Andere literatuurbeschouwers, zoals Vincent Jouve (2010) en Catherine Belsey (2011), hebben dan weer getracht het prestige van de literatuur op te krikken en haar te legitimeren door te wijzen op haar maatschappelijke belang. Dat belang vinden zij in haar demystificerende kracht, in haar vermogen om de lezer een ervaring van complexiteit en ambiguïteit te bieden, en in haar verkenning van alternatieve, virtuele of afwijkende wereldvisies.¹¹ De literatuur biedt op die manier een hedendaags tegenwicht voor een maatschappij die steeds instrumenteler en efficiënter wordt ingericht (Roche 2004).

Hoezer wij ook de zorg om de legitimering van de literatuur delen, we vinden het een naïeve gedachte dat de academische literatuurbeschouwing in de huidige tijd hierop een directe en bepalende invloed zou kunnen uitoefenen. Literatuurbeschouwers die actief zijn in onderwijs en literaire kritiek, of zichtbaar zijn in andere, populaire media, kunnen wellicht in

¹¹ Of zoals Antoine Compagnon het exemplarisch verwoordt in zijn inaugurale rede aan het Collège de France: 'Il y a donc une pensée de la littérature. La littérature est un exercice de pensée; la lecture, une expérimentation des possibles. [...] Le roman moderne] n'illustre pas un système, mais invente une réflexion indissociable de la fiction, visant moins à énoncer des vérités qu'à introduire dans nos certitudes le doute, l'ambiguïté et l'interrogation' (Compagnon 2007, 70).

beperkte mate het maatschappelijke prestige van literatuur beïnvloeden. Het zou echter verkeerd zijn daaruit te concluderen dat de academische literatuurbeschuwing zich tot deze domeinen dient te beperken. Bovendien geloven wij dat bredere maatschappelijke ontwikkelingen (van sociaaleconomische en mediatechnologische aard) een veel bepalender impact hebben op de waarde die de samenleving toekent aan literatuur dan alle interventies van auteurs en beschouwers zouden kunnen hebben.

Hoewel letterkundigen en letterkundedepartementen in hun communicatie met de buitenwacht alle retorische middelen kunnen inzetten om de legitimiteit van het eigen vak te handhaven, dient de academische literatuurbeschuwing zich in haar *interne* functioneren niet tot doel te stellen het (al dan niet tanende) prestige van de literatuur op te krikken. Dat zij dit wél doet, heeft een voor de hand liggende reden: de legitimering van de academische literatuurbeschuwing (met andere woorden: het voortbestaan van ons vak) is immers onlosmakelijk verbonden met het prestige van haar onderzoeksobject. Volgens de klassiek geworden analyse van Bourdieu zou prestige, opgevat als symbolisch kapitaal, *omgekeerd evenredig* zijn aan commercieel succes. Dat prestige in de postideologische cultuur echter in toenemende mate *evenredig* wordt aan publieksbereik, mediabereik en commercieel succes leidt ertoe dat literatuurbeschouwers zich meer gaan richten op auteurs die in dit opzicht succesvol zijn.

Deze ontwikkeling willen we in de tweede en derde paragraaf van dit artikel illustreren aan de hand van twee recente bijdragen aan het wetenschappelijke debat over de hedendaagse Nederlandse letterkunde. *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement* (2009) van Thomas Vaessens en 'De revanche van de populaire cultuur. Literatuur, nieuwe media en smaak' (2012) van Ben De Bruyn en Pieter Verstraeten vormen twee pogingen om de hedendaagse Nederlandstalige romanproductie te beschrijven. Die eerste verwijst hierbij naar *L'Adieu à la littérature*, waarin William Marx de formele zelfbeslotenheid van de literatuur – 'l'enfermement dans la forme' (2005, 81-104) – verantwoordelijk houdt voor wat hij de ontwaarding van de literatuur noemt. Vaessens tracht deze ontwaarding tegen te gaan door het accent te leggen op het engagement van de roman. De Bruyn & Verstraeten richten zich op de toenadering tussen literaire en populaire cultuur. De revanche waarvan sprake is in beide beschouwingen wijst op een hernieuwde impuls voor de literatuur, waarmee zij zich opnieuw een weg baant naar de belangrijke culturele rol die zij ooit speelde.

Vaessens hangt zijn studie grotendeels (polemisch) aan deze revanche op en neemt een prescriptief standpunt in: de geëngageerde literatuur(studie)

biedt een antwoord op de vraag naar wat literatuur en literatuurbeschuwing legitimeert. De Bruyn & Verstraeten situeren de revanche, niet onproblematisch, in ‘de laatpostmoderne “populaire literaire cultuur”’ (De Bruyn e.a. 2012, 180) die zij in kaart trachten te brengen, maar daarbij hebben zij volgens ons onvoldoende oog voor de maatschappelijke hegemonie waarin deze literaire cultuur functioneert. Onze premisse in dit artikel luidt dat Vaessens en De Bruyn & Verstraeten de contingente en conflictueuze aard van elke maatschappelijke orde onderbelicht laten en zo (hoewel ze dit niet met zoveel woorden zeggen) assimilatie aan de huidige hegemonie vooropstellen.

Zodoende trachten deze auteurs – Vaessens expliciet, De Bruyn & Verstraeten impliciet – het vakgebied te legitimeren door te appelleren aan het maatschappelijke prestige van een specifiek segment van het onderzoeksobject, respectievelijk de geëngageerde roman en de roman die zich integreert in de ‘populaire literaire cultuur’. Hoewel deze reflex begrijpelijk is, vrezen wij dat ze tevens zelfdestructief is. Enerzijds genereert ze nieuwe normen – wat betreft corpus en leeswijze – en illusies – over het prestige van literatuur en literatuurbeschuwing. Anderzijds zal de literatuurbeschuwing, wanneer zij zich ondergeschikt maakt aan de economische dynamiek van de huidige maatschappelijke hegemonie – enkel wat in economische zin rendabel is, kan blijven bestaan – vroeg of laat het slachtoffer worden van deze zelfopgelegde logica. De literatuurbeschuwing kan immers nooit voldoen aan de rendementseisen die deze hegemonie oplegt.

Na deze kritische analyse willen wij het negatiemodel herijken door te pleiten voor wat we een ‘agonistische’ literatuurstudie noemen. De inzet van ook dit artikel is dus de legitimering van de literatuurbeschuwing. Die zoeken we noch in het onderzoeksobject, noch in het persoonlijke engagement van de beschouwer, maar in het agonistische karakter van de literatuurstudie, die volgens dit model niet alleen een debat over de waarde van literatuur is maar ook over de aard van de samenleving waarin deze literatuur functioneert. Wij willen ons niet revancheren op hieronder besproken auteurs; met Vaessens willen we aanzetten tot ‘een geëngageerd debat [over literaire kwalificaties] tussen mensen die bereid zijn hun vooronderstellingen open en bloot op tafel te leggen’ (Vaessens 2009, 8). Dit is een debat waarin de heterogeniteit van poëtische opvattingen in de literatuurstudie niet alleen wordt erkend, maar waarin bovendien het inherent conflictueuze karakter van deze heterogeniteit wordt geëxpliciteerd. Onze eigen bijdrage aan deze agonistische literatuurstudie is een ideologiekritische leeswijze die een inhoudelijke en vormelijke close-reading combineert met een speculatieve sprong naar een ideologiekritische duiding.

Realliteratuur: *De revanche van de roman*

In zijn studie *De revanche van de roman* wijst Thomas Vaessens op het bestaan van een laatpostmoderne positie binnen de Nederlandse² hedendaagse literatuur. Binnen zijn schets van de naoorlogse romanproductie in Nederland vormt dit een derde positie na het humanistische modernisme en het relativistische postmodernisme. Die laatste vormde een 'noodzakelijke' (Vaessens 2009, 68) relativisering en deconstructie van de 'essentialistische, rationalistische en humanistische fundamenteën van de moderniteit' (43), maar zou vervolgens verzand zijn in 'ironie en cynisme' dat zich heeft losgemaakt van 'alle ideologische, morele of levensbeschouwelijke oriëntaties' (66). Op die manier zou zij geleid hebben tot de ontwaarding van de literatuur, en de laatpostmoderne positie poogt die ongedaan te maken: laatpostmoderne auteurs zoeken 'naar vormen van engagement in een poging de roman te revitaliseren' (201).

Onder dat laatpostmodern engagement verstaat Vaessens twee zaken. Ten eerste is er een inhoudelijke stellingname: de laatpostmoderne auteur overweegt de waarden van het humanisme opnieuw zonder dat deze houding zich 'vertaalt in nostalgie (terug naar een humanistisch literair klimaat dat nog niet door het postmodernisme is aangetast)' (124), en hij stelt de 'relativistische positie' ter discussie 'zonder ze categorisch te verwerpen' (68). Daarnaast verbindt Vaessens aan dit engagement een sociologisch luik: deze auteur is immers een 'publiekszoeker die probeert weer een brug te slaan tussen de literatuur en haar achterban' (69). Dat doet hij/zij door aanwezig te zijn in het publieke domein, bijvoorbeeld via columns, een blog of deelname aan televisie- of radioshows.

Met zijn studie vestigt Vaessens de aandacht op een literair denken dat een alternatief moet bieden voor zowel een humanistisch conservatisme als een postmodern relativisme dat een duidelijk engagement bemoeilijkt.³

² Over de situatie binnen de Vlaamse literatuur heeft Vaessens het zo goed als niet.

³ Vaessens herleidt modernisme en postmodernisme tot humanistisch conservatisme en relativisme. Dat houdt een conceptuele en historische verarming in van beide begrippen. Vaessens geeft echter aan niet te werken met de verschillende en vaak tegenstrijdige standpunten die onder beide noemers verdedigd werden, maar veeleer met 'zoiets als de literaire tijdgeest: [...] breed gedragen globale concepties van literatuur en schrijverschap, zoals die ingesleten zijn geraakt in het, vaak journalistieke, debat over literatuur en wat zij zou moeten zijn' (Vaessens 2009, 27, 67). Dat deze concepties bestaan, willen wij niet bevochten, maar wie de taak op zich neemt de naoorlogse romanproductie historisch te kaderen, zou helderheid moeten brengen in die verwarring en verwatering, eerder dan ze te reproduceren. Het gebruik van die posities komt het argument van het boek niet steeds ten goede. Met name Vaessens' stelling dat het postmodernisme heeft geleid tot de ontwaarding van de literatuur is onhoudbaar, zoals een van ons elders al heeft aangetoond (Vitse 2009, 419-423). Met betrekking tot de

Het laatpostmodernisme kan zo een conceptueel kader bieden voor enkele recente ontwikkelingen in de huidige romanproductie, zoals de heropleving van realistische vormen van vertellen, en aandacht voor journalistieke genres. Vaessens' boek mist echter een grondige conceptualisering en theoretische onderbouwing in zowel het historische kader als in zijn begrip van engagement.

Het engagement van de beschouwer en de auteur

Legitimering zoekt Thomas Vaessens in *De revanche van de roman* voornamelijk in het begrip engagement. Zowel literaire auteurs als literatuurbeschouwers kunnen hun werk legitimeren door zich te engageren in maatschappelijke debatten. Op Vaessens' invulling van het begrip engagement willen we in deze paragraaf dieper ingaan.

Over het engagement van de literatuurbeschouwer kunnen we volgens Vaessens kort zijn: die dient in de eerste plaats het engagement van de auteurs die hij/zij bestudeert te expliciteren. Aan het einde van zijn studie pleit Vaessens voor een heruitgevonden *cultural studies* in de neerlandistiek waarbij we 'literaire teksten [moeten] lezen als ideologisch geladen interventies van auteurs in de publieke sfeer' (Vaessens 2009, 226): 'Geëngageerde literatuurbeschouwing [...] kijkt naar wat de literatuur teweegbrengt of wil brengen in de wereld, en daarbij abstraheert zij vooral niet van geschiedenis of levensbeschouwing' (226). Deze visie gaat ervan uit dat literaire teksten geëngageerd zijn en ook als dusdanig moeten worden beschreven.

In het algemeen constateren we dat het engagement van de auteur volgens het model van Vaessens een sterke mate van aanpassing en aanvaarding veronderstelt: aanpassing aan de heersende literaire normen en aan nieuwe mediale ontwikkelingen; aanvaarding van de werkelijkheid als gegeven. Succesvol engagement impliceert een voorafgaande aanvaarding van de vorm en de media waarin het debat wordt gevoerd. Hoewel Vaessens de literatuursociologische benadering afwijst (215-217), hanteert hij in zijn evaluatie van auteursgedrag zelf sociologische criteria. Slechts wie zichzelf inhoudelijk én institutioneel engageert, krijgt een positieve waardering. Dit blijkt bijvoorbeeld uit Vaessens' opmerkingen over Marc Reugebrink en Joost Zwagerman.

Vaessens rekent Reugebrinks bewustzijn van de 'problematische consequenties van de postmoderne twijfel' (74) inhoudelijk tot de laatpostmoderne

legitimatiestrategieën van de literatuur(wetenschap), de focus van dit artikel, willen we nog opmerken dat Vaessens zijn gebruik van deze ingesleten posities ook hier legitimeert door te steunen op (een conceptie van) de werkelijkheid: 'Over die verwaterde vorm, een historische realiteit, gaat het hier' (Vaessens 2009, 67).

positie. Institutioneel hield zijn kritiek zich echter op in de marge, waardoor Vaessens hem diskwalificeert: Reugebrink zocht zelf zijn ‘perifere positie’ op en zou ‘zichzelf uit de markt’ hebben geprezen (77). Twee pagina’s daarvoor stelt Vaessens echter dat ‘bedenkingen bij het postmodernisme en zijn relativisme,’ zoals die van Reugebrink, ‘voor 11 september 2001 echter weinig [werden] opgemerkt [...]. Andere geluiden vonden meer weerklank’ (75). Vaessens doelt hier op Fukuyama’s afkondiging van het einde van de geschiedenis. In deze discussie miskent Vaessens echter de hegemonie waarbinnen Reugebrinks wereldbeeld een marginale positie werd toebedeeld en dat van Fukuyama dominant kon worden. Een ideologisch krachtenveld waarin verschillende visies op de werkelijkheid (einde van de geschiedenis versus kritische heroverweging van die geschiedenis) strijden om erkenning bij een groter publiek, wordt bij Vaessens ingeruild voor een literatuursociologische verklaring die postideologisch genoemd mag worden. De positie binnen de heersende orde wordt met terugwerkende kracht gelijkgesteld met een intentie en met het karakter van het werkelijkheidsbeeld: Reugebrink staat in de marge omdat hij in de marge wou staan en omdat zijn wereldbeeld marginaal was.

Zwagerman scoort institutioneel wel goed, en met *Chaos en rumoer* schreef hij een roman over de problemen van de laatpostmoderne auteur. Door de verschillende lagen metafiction is dat boek echter ‘steriel en in zichzelf besloten’ (145) waardoor het ‘betrekkelijk ver van de werkelijkheid afstaat’ (141). Toch vindt Vaessens *Chaos en rumoer* ‘constructiever en meer geëngageerd’ dan Reugebrink (147). Dit is het gevolg van Zwagermans institutionele positie. Zwagerman ‘geloof niet zo in de mythologie van de marge’, en ‘vindt dat hij *als auteur* zichtbaar moet zijn, ook buiten zijn werk, in de media die er vandaag het meest toe doen’ (147). Zwagerman is beter aangepast aan de heersende institutionele en mediale context en krijgt daarom een hogere waardering.

Realliteratuur: werkelijkheid en publiek

Werkelijkheid en participatie zijn sleutelbegrippen in Vaessens’ discours over het laatpostmoderne engagement. In zijn retoriek staan het reële, het concrete en het momentane centraal. Zo spreekt hij over ‘[g]eëngageerde romans als bijdragen aan reële discussies’ (15), over literatuur die meedoet aan ‘de debatten over de wereld van vandaag’ (78), en over literatuur die zich gaat ‘richten op de concrete belevingswereld van lezers nu’ (206). Daarnaast wijst hij op het belang van participatie en publieksbereik. Hij parafraseert graag Februari’s rede voor een ‘literatuur die zich niet comfortabel aan de zijlijn ophoudt. Schrijvers moeten meedoen’ (183). De laatpostmoderne

auteur neemt deel aan het ‘publieke debat’ (dat hier als *pars pro toto* geldt voor de werkelijkheid).

Dat doet hij door aanwezig te zijn in de media. Als exemplarisch voorbeeld hiervan mag Arnon Grunberg gelden: hij is aanwezig op het internet met een eigen weblog, schrijft columns in diverse gedrukte media en maakt ook op televisie en radio zijn opwachting (86). Opmerkelijk is dat de legitimering van het engagement bij Vaessens zich beperkt tot de aansluiting van de literatuur bij dominante debatten. In die zin is het niet langer van belang *wat* de inhoud van de discussie is, maar vooral *dat* die wordt aangegaan en zoveel mogelijk mensen bereikt.⁴

Om die doelstelling te behalen lijkt de literatuur zelf wel haar grootste vijand te zijn. Vaessens zet immers voortdurend een tegenstelling op tussen literatuur enerzijds en werkelijkheid en publiek anderzijds. Hij vertoont daarbij een nadrukkelijke scepsis ten opzichte van de ‘typisch literaire conventies’ (14). Deze conventies staan de literatuur paradoxaal genoeg in de weg om tot de werkelijkheid en het gewenste publieksbereik te komen. De literatuur moet dan ook ‘om te beginnen een beetje minder literair [...] durven zijn’ (160), terwijl de auteur ‘zijn literaire stellingen’ dient te verlaten (14). In Vaessens’ eigen beschouwingen overschaduwden auteursintenties de interpretatieve ambiguïteit. Bij de bespreking van een roman van Robert Vernooy grijpt Vaessens bijvoorbeeld terug naar een uitspraak van de auteur waarin die zich verzet tegen postmoderne formele spelletjes (108). Dat maakt het mogelijk voor Vaessens om de tegenspraak in het boek tussen wat hij inhoudelijk een ‘typisch laatpostmodern [hoofd]personage’ noemt en de postmoderne vorm van de roman te ontwarren met een laatpostmoderne slagzin: ‘De postmoderne ironie moet overboord. Dat is de inzet van *De dingen die er niet toe doen*, ook al vertoont de roman allerlei formele kenmerken van wat we een “postmoderne roman” zijn gaan noemen’ (107).

Vaessens’ scepsis ten opzichte van literaire conventies hangt samen met zijn visie op literaire autonomie. Dat begrip houdt volgens hem in dat literatuur zich boven het alledaagse verheft, in zichzelf besloten is en op die manier geen relatie aangaat met de alledaagse werkelijkheid. In Vaessens’ discours is ‘autonomistisch’ nagenoeg inwisselbaar met ‘metafictioneel’, ‘zelfreflexief’ en dus ook ‘postmodern’. Zo vormt de metafiction in Zwagermans *Chaos en rumoer* een ‘postmoderne barrière [...] tussen de romaninhoud en het dagelijks leven’ (140-141).

⁴ Dat een dergelijke literatuuropvatting niet beperkt blijft tot *De revanche van de roman* of de academie, maar zich ook manifesteert in de literatuurjournalistiek heeft een van ons elders aangetoond (Demeyer 2012, 253-256).

Deze redenering maakt een discussie over de verhouding tussen zelfreflectie, experiment en engagement onmogelijk. De technieken die Vaessens als 'autonomistisch' wegzet, waren traditioneel immers verbonden met ideologiekritiek. Metafictie geeft aan dat het geloof in een objectieve, niet-ideologische representatie verdwenen is. De experimenteerdrijf in de moderne literatuur signaleert onvrede met de dominante orde en met de dominante representaties van deze orde. Zoals Theodor Adorno heeft betoogd, staat de auteur in de context van cultuurindustrie voor een dilemma: zich conformeren aan de taal van die hegemonie en die zodoende bevestigen, of deze hegemonie en haar taalgebruik verwerpen en zodoende zich vervreemden van het publiek. Wie zelfreflectie en experiment achter zich wil laten, gaat volgens deze logica voorbij aan dit dilemma en accepteert *de facto* de hegemonie als de enige bestaande orde. Hoewel ook wij de automatische koppeling van experiment en engagement ter discussie stellen, achten we het de taak van de literatuurstudie om het verband tussen beide in elk individueel werk te duiden.

Dat debat over de 'relatie tussen fictie en werkelijkheid', een 'kernprobleem van de moderne literatuur', is volgens Vaessens echter vruchteloos (156-157). Hij lijkt er dan ook voor te pleiten om dat debat achter ons te laten en 'gewoon' terug te keren naar de werkelijkheid. Auteurs moeten niet de autonomie van hun eigen literaire werkelijkheid bevestigen; literatuur 'moet weer over de essenties van het leven willen gaan. En dat betekent dat ze om te beginnen een beetje minder literair moet durven zijn' (160). Deze stellingname veronderstelt een geloof in een transparant taalgebruik, en een al even kenbare werkelijkheid. Ook hier wordt Vaessens postideologisch: hij ontkent het aandeel van ideologie in elke (talige) representatie van de werkelijkheid, en gelooft in een onmiddellijke en onbemiddelde weergave. Tekenend daarvoor is zijn duiding van de carrièrewending van auteurs als Vogelaar, Februari, Mutsaers en De Winter. Hun evolutie van experimentele naar toegankelijker vormen ziet hij immers als een beweging weg van de literatuur en naar de werkelijkheid.

Ter conclusie zouden we de literatuur zoals Vaessens die ziet, willen aanduiden met de term 'realliteratuur'⁵: volgens zijn poëtica moet de literatuur reageren op een als homogeen, kenbaar en gegeven opgevatte werkelijkheid. Deze werkelijkheid is echter niet meer dan een retorische constructie, die

⁵ Dit in navolging van Willem Schinkels 'realpopulisme'. Schinkel wijst ermee op een gedepoliteerde opvatting waarin politiek herleid is tot probleemmanagement. Realpopulisme borduurt op dezelfde logica voort met de claim dat zij de *echte* problemen van de mensen zou oplossen: 'Realpopulisme is een vorm van populisme die claimt dat het de problemen waar mensen echt mee zitten adequater en daadkrachtiger kan oplossen' (Schinkel 2012, 83).

met vage termen als ‘urgentie’, ‘reële debatten’, ‘de levende wereld van vandaag’ wordt opgeroepen (8). De ‘realliteratuur’ veronderstelt een pragmatische benadering van literatuur: haar waarde stijgt naarmate haar inhoud en vorm toegespitst zijn op de veronderstelde realiteit en zij daar weerklank vindt. Deze poëtica is postideologisch, omdat de werkelijkheid als gegeven wordt beschouwd. Met ‘real’ in ‘realliteratuur’ willen we er op wijzen dat Vaessens’ realiteitsbeeld uitgaat van consensus: er is een hegemonie waarin de auteur moet functioneren. Wie dat niet doet, krijgt het verwijt zich in de marge te plaatsten. De ideologische strijd om de organisatie van die hegemonie wordt daarbij miskend.

Literatuur voor de culturele omnivoor: ‘De revanche van de populaire cultuur’

In hun artikel ‘De revanche van de populaire cultuur’ wijzen De Bruyn & Verstraeten op de manier waarop in de laatpostmoderne roman ‘nieuwe relaties tussen literatuur, media en smaak’ (De Bruyn e.a. 2012, 161) zich thematisch en vormelijk manifesteren. Stonden literaire cultuur en de cultuurindustrie vroeger lijnrecht tegenover elkaar, nu lijkt er een ‘groeïende interactie tussen literaire en populaire cultuur’ (167) te bestaan. Die is het gevolg van allerlei infrastructurele veranderingen die betrekking hebben op de ‘*circulatie, promotie, consecratie en receptie* van literatuur’ (166). Dit alles heeft volgens De Bruyn & Verstraeten niet enkel gevolgen voor de manier waarop literatuur gelezen wordt, maar ook hoe ze geschreven wordt. Ze willen in hun stuk dan ook kijken naar ‘de manier waarop recente romans die nieuwe relaties tussen literatuur, media en smaak thematiseren’ (161), en naar ‘de weinig bestudeerde spanning tussen de populaire en esthetische dimensies van de hedendaagse literatuur’ (166).

Dit doen ze in navolging van Jim Collins’ *Bring on the Books for Everybody* (2010), een studie over de populaire literaire cultuur in Amerika. Collins ziet twee nieuwe genres die binnen deze evolutie zijn ontstaan: *post lit* en *lit lit*, ‘updates van respectievelijk de zedenroman en de esthetische roman’ (174). De eerste groep wil ‘*kwaliteitsfictie* zijn, niet zozeer *literaire fictie*’ (175): ze grijpt terug naar canonliteratuur, maar verwerkt tegelijk elementen uit consumentengidsen en zelfhulpboeken. Terwijl in *post lit* literatuur evenwaardig is aan muziek, film en andere media, verheerlijkt *lit lit* ‘de transcendente en transformatieve kracht van de literatuur’ (175). Die singuliere ervaring zou ze paradoxaal evenwel creëren volgens de regels en de wetten van de genrefictie. De Bruyn & Verstraeten nemen deze termen

over, maar vullen ze aan met een sjabloon van verscheidene motieven die de laatpostmoderne roman kenmerken:

Volgens dit sjabloon interfereert de prototypische roman uit het laatpostmodernisme met de visuele cultuur (via personages, taalgebruik, referenties, genrekenmerken), appelleert hij aan een breed publiek door middel van diverse strategieën (gebruik van het literaire aura, toegankelijke stijl, passages die hoogkwalitatief lezen/luisteren/kijken verheerlijken) en biedt hij impliciet een opleiding in goede smaak (op het vlak van gastronomie, interieur, mode, toerisme) (De Bruyn e.a. 2012, 180).

In hun bespreking van laatpostmoderne romans tonen De Bruyn & Verstraeten overtuigend aan hoe deze verschillende aspecten daarin terugkeren. Hoewel dit artikel een meer beschouwende en descriptieve toon kent dan *De revanche van de roman*, en de legitimering van de literatuur(beschouwing) geen rode draad in de opbouw en argumentatie is, willen wij aantonen hoe in deze schijnbare neutraliteit toch enkele aannames verdisconteerd zijn. De discoursanalyse heeft er immers overtuigend op gewezen dat discursiviteit steeds samenhangt met normativiteit en dat ook een descriptief discours bepaald wordt door selectiemechanismen en dus een positie verraadt: ‘Zogenaamd “descriptieve” uitspraken articuleren bijvoorbeeld nogal eens de presupposities die binnen de discursieve context geproduceerde uitspraken helpen legitimeren’ (De Geest 1996, 171).

Zonder werkelijk prescriptief te zijn, nemen De Bruyn & Verstraeten alsnog een positie in. Ze lijken Vaessens te verwijten dat hij nog te veel vasthoudt aan het ‘oude’ negatiemodel, waarbij de literatuur een kritische positie inneemt ten opzichte van de commerciële massacultuur. ‘Plichtsgetrouw bekritiseert hij het geloof in een “verticale smaakhiërarchie” (29) [...] en verwerpt hij de kritiek van vroegere cultuurpauzen op “de oprukkende massacultuur” (29)’ (De Bruyn e.a. 2012, 162). Die formulering (‘plichtsgetrouw’) suggereert dat Vaessens volgens De Bruyn & Verstraeten de populaire cultuur omarmt omdat dat nu eenmaal *en vogue* is, terwijl zij zelf het bestaan van een horizontale ‘populaire literaire cultuur’, die toelaat om ‘in één adem te spreken over ogenschijnlijk disparate auteurs als, pakweg, Connie Palmen en Saskia Noort’ (175), als een neutraal gegeven accepteren. In die horizontale cultuur bestaan verschillen en gradaties (ook in kritische houding), maar een ‘binnen’ en een ‘buiten’ kent zij niet.

De positie van De Bruyn & Verstraeten toont zich in de manier waarop hun verklaringsmodel de besproken literatuur overschrijft: het model is dan niet langer een leesbril maar valt samen met de werkelijkheid

van die literaire productie waardoor andere verklaringen van dezelfde fenomenen worden uitgesloten. De laatpostmoderne roman vertoont volgens hen bijvoorbeeld ‘kenmerken die te maken hebben met [...] de behoefte aan een niet-universitaire *smaakopleiding*’ (176). Deze aanname, gebaseerd op de aanwezigheid van smaaksignalen in de tekst, suggereert dat de roman zich aan deze vermeende behoefte conformeert en sluit een andere duiding van het geconstateerde tekstenmerk uit (bijvoorbeeld als een kritische of integendeel ideologische verwerking van de maatschappelijke hegemonie).

Daarnaast nemen De Bruyn & Verstraeten enkele mogelijkheidsvoorwaarden van deze populaire literaire cultuur zonder meer over. Die voorwaarden liggen in de hegemoniale orde, en wanneer De Bruyn & Verstraeten in hun retorisch slot alluderen op een revanche van de roman, komt dit neer op een inschakeling en inkapseling van de literatuur in die orde. De besproken literatuur, het model en de orde (de mogelijkheidsvoorwaarden) waarin zij kunnen ontstaan vallen samen, waardoor de literatuur zich uiteindelijk als vanzelf legitimeert. Ook het artikel van De Bruyn & Verstraeten schrijft zich in de realliteratuur in door de heersende consensus stilzwijgend te aanvaarden.

Populaire cultuur versus kritiek

Hoewel De Bruyn & Verstraeten met hun artikel reageren op Vaessens’ *De revanche van de roman* gaan ze niet in op diens oproep voor een geëngageerde literatuurbeschuwing. Ze betreuren dat Vaessens’ pleidooi voor *cultural studies* zich voornamelijk richt op ‘expliciet politiek “engagement”’ en niet op haar andere typische onderzoeksfocus: de populaire cultuur’ (De Bruyn e. a. 2012, 162). Zo worden immers ‘twee cruciale aspecten van de hedendaagse romanproductie genegeerd, met name haar intense interferentie met populaire cultuurvormen en haar verborgen commerciële karakter’. Het probleem van de legitimering wordt losgekoppeld van het begrip engagement, zoals blijkt uit hun conclusie:

In *De revanche van de roman* beweert Vaessens dat enkel het schrijven van geëngageerde romans het verloren prestige van de literatuur kan herwinnen en passieve kijkers kan transformeren tot kritische lezers. Maar zoals dit artikel heeft aangetoond, is het verkeerd om visuele en literaire cultuur op deze manier tegenover elkaar te plaatsen. De interferentie met film, televisie en internet creëert immers nieuwe perspectieven voor de literatuur, zowel qua productie als qua promotie. [...] Misschien kondigen nieuwe media dus niet zozeer het einde, maar de revanche van de literatuur aan (De Bruyn e.a. 2012, 181).

Het perspectief van de ‘kritische lezer’, centraal in de inzet van Vaessens, verdwijnt in deze ‘revanche’, of wordt in het beste geval ergens in de toekomst vooropgesteld. De Bruyn & Verstraeten gebruiken ‘laatpostmodern’ dan ook op een andere manier. De term verwijst niet langer naar een bepaalde verhouding tot modernisme en postmodernisme, maar naar zowat de gehele hedendaagse literatuur.⁶ Haar revanche vindt deze laatpostmoderne literatuur in haar interactie met populaire cultuur, nieuwe media en commercie. Juist doordat de literatuur zich hierbij aansluit, legitimeert zij haar positie binnen de huidige constellatie rechtstreeks zonder de omweg van het engagement, en de kritische houding die dat veronderstelt, die Vaessens nog wel vooropstelt.

Toch biedt hun analyse aanknopingspunten voor een geëngageerde literatuurbeschouwing. Zij wijst bijvoorbeeld op een veronachtzaamd aspect van de visueel-populaire cultuur. Vaessens spreekt immers over een ‘technocultuur’ die ‘algehele oppervlakkigheid en passiviteit met zich meebrengt’ (Vaessens 2009, 146, geciteerd in De Bruyn e.a. 2012, 162), en waartegen literatuur een antigif zou kunnen vormen. Door beide culturele sferen tegenover elkaar te plaatsen, mist Vaessens een kans om ‘het braakliggende terrein van de publieke ruimte opnieuw [te] cultiveren’ (De Bruyn e.a. 2012, 164). In hun bespreking van Februari’s *De literaire kring* wijzen De Bruyn & Verstraeten erop dat visuele cultuur ook kan bijdragen tot het maatschappelijke debat: het ‘moment van inzicht en waarheid’ komt immers van ‘*een visuele bron*’ (164). Deze analyse zou kunnen leiden tot een uitdieping van Vaessens’ kritische programma. Die stap nemen De Bruyn & Verstraeten evenwel niet.

De ruimte die hun benadering laat voor engagement in de literatuur lijken De Bruyn en Verstraeten in hun analyses zelfs te verenigen. Ze stellen bijvoorbeeld: de ‘laatpostmoderne roman [...] behandelt/bekritiseert de manier waarop specifieke maatschappelijke sectoren [...] gecommmercialiseerd

⁶ In hun artikel gebruiken De Bruyn & Verstraeten de hedendaagse en de laatpostmoderne roman als synoniemen, bijv.: ‘Toch bezit dit schema [...] een groot beschrijvend potentieel voor de hedendaagse romanproductie. De laatpostmoderne roman [...]’ (De Bruyn e.a. 2012, 176). Deze gelijkschakeling is niet onproblematisch. Doordat de onderzoekers hun model immers laten samenvallen met de beschreven literatuur, wordt de indruk gewekt dat de gehele literatuurproductie zo begrepen moet worden. In hun conclusie stellen zij dat evenwel bij: ‘Het sjabloon dat we geïntroduceerd hebben [...] kan vanzelfsprekend ook worden ingezet bij de analyse van andere hedendaagse romans, al blijft het voorlopig onduidelijk in welke mate het voor alle laatpostmoderne teksten inzetbaar is’ (181). Wat door de gelijkschakeling van hedendaagse en laatpostmoderne romans eerst voor alle literatuur lijkt te gelden, betreft nu misschien toch maar een tak van de hedendaagse literatuurproductie.

worden' (176). In de bespreking van de smaakpatronen in Februari's *De literaire kring* verdwijnt die dubbele mogelijkheid.

[De] inrichting van zulke ruimtes [kantoren, huizen van personages] ver-raadt de persoonlijke smaak van de bijhorende personages en geeft de lezer tegelijkertijd een soort *lifestyle* advies. Zulke passages functioneren dus niet alleen als karaktertekening, maar ook als een verfijnde vorm van *product placement* [...]. Als dat waar is, dan vormt de literatuur meer dan ooit een onderdeel van de populaire cultuur, en bekleedt ze niet langer een bevoor-rechte, kritische positie ten opzichte van de cultuurindustrie (165).

Wat hier nog tentatief gesteld wordt, wordt later als een onomstotelijke waarheid geschetst: de 'prototypische roman uit het laatpostmodernisme [biedt] impliciet een opleiding in goede smaak' (180). Als die kritische distantie ten opzichte van de cultuurindustrie al verdwijnt, dan is dat volgens ons echter in de eerste plaats een beslissing van de lezer. De Bruyn & Verstraeten suggereren hier dat een bepaalde *lectuur* van de tekst (een interieur-tekening kan gelezen worden als lifestyle-advies) die tekst laat aansluiten bij een bepaalde orde. Die elementen worden dan zonder oog voor thematische en vormelijke samenhang gelijkgeschakeld met de orde van de populaire cultuur, terwijl die roman evenzeer een kritiek daarop zou kunnen bieden.

Literatuur wordt zo zonder meer een deel én een bevestiging van die orde. De Bruyn & Verstraeten gaan niet in op de ideeën die auteurs hierover ontwikkelen, en op de vraag hoe de literatuur een poging zou kunnen zijn om deze hedendaagse hegemonie te (her)definiëren. De pragmatische blik van De Bruyn & Verstraeten laat geen ruimte voor andere ideologische perspectieven en lijkt blind te zijn voor haar eigen ideologisch-maatschap-pelijke vooronderstellingen.

Wat Vaessens en De Bruyn & Verstraeten wel gemeenschappelijk hebben is de focus op het publieksbereik. De twee laatsten nemen Vaessens' retoriek instemmend over: Februari ruilde 'het taalexperiment en het beperkte publiek' van zijn debuut in 'voor de leesbare en geëngageerde vertelkunst' van *De literaire kring* (161). Daarnaast benadrukken ze het verband tussen literaire keuzes en succes, waarbij een correlatie al te gemakkelijk als een causaal verband wordt gepresenteerd. Zo zou 'de gematigde *stream of consciousness*' deels het verkoopsucces verklaren van Brouwers' roman *Bittere bloemen* (178). Het appel aan een hogere literaire cultuur en de aanwezigheid van allerhande smaaksignalen – de roman spreekt over lezen als een 'quasi-erotisch plezier' en klaagt tegelijk over een gebrek aan lezers (178) – maken van de roman een mooi voorbeeld van *lit lit*. '*Bittere bloemen* is een populaire bestseller omdat het geen populaire bestseller wil zijn' (178). Ook

in deze verwarring en gelijkschakeling van auteursintenties, commercieel succes en analysemodel manifesteert zich de manier waarop De Bruyn & Verstraeten alles deel laten worden van eenzelfde orde zonder daarbij ruimte te laten voor afwijkingen of tegenstrijdige opvattingen.

Consumentisme

Sinds Bourdieus ontmaskering van hoge cultuur als een distinctiekenmerk staat de legitimiteit van die cultuur onder druk: de scheiding tussen hoge en lage cultuur dient immers slechts de herbevestiging en reproductie van de bourgeoisie maatschappij. Met de opkomst van de populaire literaire cultuur zou echter 'definitief het verschil tussen hoge kunst en lage cultuur [ondermijnd zijn]' (165). In een dergelijke uitspraak ligt een emancipatoir en legitimerend potentieel besloten: ieder zou nu in gelijke mate kunnen deelnemen aan de uitbouw van een (literaire) cultuur. Dat is echter niet het geval. Later in de tekst schroeven De Bruyn & Verstraeten hun uitspraak terug tot de terechte stelling dat verschillende cultuurvormen verschillende posities kunnen innemen:

In de nieuwe culturele constellatie van het laatpostmodernisme kunnen literatuur en film, massamedia en kunst, authenticiteit en commercialisering, smaak en zijn surrogaten blijkbaar heel snel van plaats verwisselen (De Bruyn e.a. 2012, 174).

Dit wijst er echter al op dat het onderscheid tussen hoge en lage cultuur, zij het abstract, blijft doorwerken. Tegelijk willen we erop wijzen dat de typische cultuurparticipant van deze nieuwe constellatie, de culturele omnivoor, tevens zijn sociaal-economische beperkingen kent en zodoende niet zonder problemen kan verbonden worden met het 'brede publiek' dat De Bruyn & Verstraeten voor ogen hebben.

De Bruyn & Verstraeten hebben geen aandacht voor de motor van deze populaire cultuur, met name het consumentisme of de ideologie van de markt. Ook Collins gaat daarop amper in, al wijst hij wel op het grote belang ervan: de populaire literaire cultuur is 'all made possible through the generous sponsorship of quality consumerism' (Collins 2010, 12). Met deze nieuwe infrastructurele inbedding gaat een nieuwe 'use value' gepaard, 'the delivery of essential information about acquiring significant others and material goods, or the delivery of a "pure" aesthetic experience that is intended to transcend the realm of mere consumerism (and is aggressively marketed as such)' (4-5).

De populaire literaire cultuur helpt de juiste smaakpatronen te vinden of te bevestigen, zorgt voor een quasi-religieuze ervaring, en dient tot cultivering

van de participatie aan de heersende smaakorde: 'the articulation of the recreative self in a world where the value of any knowledge, particularly the knowledge furnished by a college education and literary fiction, is undergoing perpetual revaluation' (201). Dit belang van smaakhandleidingen hoort binnen een maatschappelijke ontwikkeling. Collins spreekt van een 'taste crisis' (136): de juiste smaak komt nu niet meer automatisch met secundair of hoger onderwijs noch met kapitaal.⁷ De smaakpatronen moeten bijgevoel elders gezocht worden, en met name in 'various forms of popular culture that provide the goods and, just as crucially, the information needed to translate consumer decisions into expressions of one's inner being' (136). Dat wil echter niet zeggen dat de status van de kunst daarbij volledig verdwijnt. In de populaire literaire cultuur wordt immers nog steeds een beroep gedaan op 'het literaire aura' (De Bruyn e.a. 2012, 180) en wordt er verzekerd dat dergelijke literatuur 'geen pulp' is maar 'kwaliteitsliteratuur' (176). Dit type literatuur neemt geen deel aan de oude literaire cultuur, maar tegelijk wil ze zich onderscheiden van 'mere consumerism' (Collins 2010, 188) door haar nadruk op kwaliteitssmaak, en door de 'highly self-conscious celebration of the transformative power of the written word' (222).

Het 'brede publiek' van de populaire literaire cultuur kent met andere woorden duidelijke distinctiepatronen. Het is vaak hoogopgeleid, en het belang van 'quality consumerism' wijst er al op dat het alvast economisch niet onbemiddeld is. De Bruyn & Verstraeten spreken immers zelfs van 'chic lit': het betreft literatuur die 'systematisch [verwijst] naar exclusieve interieurs, gerechten en labels' en die van de lezer, 'een "consumer-reader"' maakt (De Bruyn e.a. 2012, 175-176). Meer algemeen wordt het type publiek het best geschetst in De Bruyns & Verstraetens bespreking van een roman van Christiaan Weijts:

In *Via Cappello 23* wordt duidelijk een nieuw soort culturele constellatie geschetst, waarin individuen niet langer highbrow of lowbrow consumeren, maar als culturele omnivoren op verschillende culturele domeinen tegelijk actief zijn [...]. [H]et universum van Weijts [wordt] juist gekenmerkt door een enorme proliferatie aan smaaksignalen en culturele mogelijkheden die

⁷ Net als bij Vaessens krijgt de universiteit een veeg uit de pan, aangezien zij smaakdistinctie, 'any such notion of refinement [...] ideologically repugnant' (Collins 2010, 136) vond. De vingerwijzende kritiek op de universiteit maakt echter blind voor een meer sociaal-economische verklaring. Die zou erin kunnen bestaan dat de ontkoppeling tussen economisch en symbolisch kapitaal een gevolg is van het gebrek aan de mogelijkheid tot statusverhoging: 'Terwijl de middenklasse voorheen hoopte op te kunnen klimmen en toegang te krijgen tot het domein van de legitieme smaak, is nu alle hoop op sociale mobiliteit vervlogen' (Schinkel 2012, 91). Dat leidt tot gevoelens van ressentiment tegenover de kunst.

door het individu op een persoonlijke manier gebruikt kunnen worden (De Bruyn e.a. 2012, 174).

Het begrip ‘culturele omnivoor’ impliceert een vrije keuze: wie zich zou beperken tot slechts hoge cultuur lijkt ‘elitair’, terwijl wie slechts lage cultuur consumeert ervoor kiest zichzelf dom te houden. Op die manier wordt de ongelijkheid in de samenleving opnieuw ontdaan van haar politieke, conflictueuze karakter. Of zoals socioloog Shamus Khan het stelt in het artikel ‘Too Much Sociology’ van de redactie van het Amerikaanse literaire tijdschrift *N+1*:

Paradoxically the very openness and capaciousness that they [de nieuwe elites, H.D. & S.V.] so warmly embrace – their omnivorousness – helps them define them as culturally different from the rest. And they deploy that cultural difference to suggest that the inequality and immobility in our society is deserved rather than inherited.⁸

Wij willen niet de suggestie wekken dat De Bruyn & Verstraeten hiervoor pleiten, wel willen we wijzen op het exclusieve karakter van het zogenaamde brede publiek waaraan deze populaire cultuur appelleert en dat een rechtstreeks gevolg is van de mogelijkheidsvoorwaarden van dit type literaire cultuur.

Een agonistische literatuurstudie

In onderstaande paragraaf willen wij pleiten voor een agonistische benadering van de literatuurstudie. De term ‘agonistisch’ ontleen we aan de politieke filosofie van Chantal Mouffe, die met de begrippen ‘agonisme’ en ‘antagonisme’ verwijst naar het inherent conflictueuze karakter van elke maatschappelijke of symbolische orde.

Mouffe verzet zich tegen twee modellen van consensusdenken: volgens het ene model kunnen verschillende perspectieven op niet-conflictueuze wijze naast elkaar bestaan, volgens het andere model kunnen verschillende perspectieven via rationale discussie met elkaar verzoend worden. Beide modellen steunen volgens haar op een ontkenning van het politieke, dat wil zeggen van de onmogelijkheid om de verschillende visies en belangen in een samenleving met elkaar te verenigen in een overkoepelende synthese. ‘There are conflicts for which no rational solution could ever exist, hence the

⁸ Zie: <http://www.nplusonemag.com/too-much-sociology>.

dimension of antagonism that characterizes human societies,' schrijft ze in *Agonistics* (Mouffe 2013, 3), waarin ze voortbouwt op de theorie die ze samen met Ernesto Laclau heeft ontwikkeld (Laclau e.a. 2001 [1985]). Een succesvol politiek systeem erkent het bestaan van dit antagonisme en kanaliseert dit in een democratische strijd over de organisatie van alle aspecten van de samenleving. Op deze manier wordt 'antagonism (struggle between enemies)' getransformeerd tot 'agonism (struggle between adversaries)' (7). Het resultaat van deze agonistische strijd is een hegemonie: een organisatie van de samenleving die tijdelijk dominantie verwerft ten koste van conflicterende perspectieven.

De visie van Mouffe vertoont overeenkomsten met de filosofie van Jean-François Lyotard, waarin het begrip *différend* centraal staat. In zijn studie *Le différend* (1983) onderscheidt Lyotard een *différend* van een *litige*: waar een geschil⁹ van de tweede categorie beslecht kan worden door een derde partij (bijvoorbeeld een rechtbank) op basis van een universele metataal die beide partijen aanvaarden, ontbreekt bij een *différend* een dergelijke metataal die een oplossing van het geschil mogelijk maakt. 'A la différence d'un litige, un différend serait un cas de conflit entre deux parties (au moins) qui ne pourrait pas être tranché équitablement faute d'une règle de jugement applicable aux deux argumentations' (Lyotard 1983, 9). Beide partijen in een *différend* hebben volgens hun eigen discursieve regime een legitiem standpunt, maar niet volgens dat van de ander.

Aangezien geschillen onvermijdelijk zijn en 'un genre de discours universel pour les régler' (10) ontbreekt, tracht de maatschappelijke orde *le différend* te behandelen en te maskeren als *litige*. Het gevolg is dat bij elk *différend* dat beslecht wordt alsof het een *litige* is een van beide partijen de macht van de ander en van diens talig of discursief regime ondergaat. '[A]insi le tribunal fait prévaloir ce régime et/ou ce genre sur les autres, et [...] il fait nécessairement tort aux autres' (203). De ontkenning van het *différend*, het mechanisme waarbij dissensus gemaskeerd wordt als consensus, kan leiden tot geweld: *la vengeance* noemt Lyotard de gewelddadige actie waarmee een benadeelde partij 'demande la révision des compétences ou l'institution de nouveaux tribunaux' (54). Wil de samenleving het risico op dergelijk geweld beperken, dan moet zij een manier vinden om met *le différend* om te gaan zonder het tot *litige* te reduceren.

⁹ Erik Spinoy vertaalt *différend* als 'geschil' en *litige* als 'geding', en definieert deze laatste term als 'een conflict [...] binnen een bepaald "régime" of "genre"' (Spinoy 1994, 22), dat wil zeggen een conflict waarbij beide partijen binnen hetzelfde discursieve regime opereren en dus onderling vergelijkbaar zijn.

Lyotard lijkt minder optimistisch dan Mouffe over de mogelijkheden om constructief met conflict om te gaan. Beide auteurs zijn het er echter over eens dat de onverenigbaarheid van posities niet gemaskeerd mag worden door te appelleren aan een vermeende consensus waarin alle partijen zich zouden inschrijven. Daarin schuilt volgens ons echter precies het gevaar van de realliteratuur die we in de voorgaande paragrafen hebben beschreven.

Welke implicaties heeft het agonistische model van Mouffe voor de literatuurstudie? Een agonistische benadering van de literatuurstudie gaat ervan uit dat niet alleen de samenleving als geheel maar ook het literaire veld en de literatuurstudie zelf deze antagonistische dimensie kennen. Een agonistische benadering is onverenigbaar met de aanvaarding van een bepaalde hegemonie – hetzij in de maatschappij, hetzij in het literaire veld – als een neutraal gegeven. Elk literair verschijnsel verhoudt zich expliciet of impliciet tot een dergelijke hegemonie – in eerste instantie tot de literaire, in tweede instantie tot de maatschappelijke – en het is de verantwoordelijkheid van de agonistische literatuurstudie om deze verhouding te duiden. Bovendien heeft de literatuurstudie zelf een agonistisch karakter. Er kan volgens ons geen sprake zijn van een puur descriptieve, dat wil zeggen waarde vrije studie van literaire verschijnselen: het conflictueuze karakter van het literaire veld impliceert dat de beschrijving ervan dit conflict belichaamt. Dat wil zeggen dat niet alleen elk literair verschijnsel, maar ook elke poging tot beschrijving daarvan zich verhoudt tot een bepaalde literaire en maatschappelijke hegemonie. Dit is een van de manieren waarop de literatuurstudie onlosmakelijk verweven is met haar onderzoeksobject.

Onze visie op het agonistische karakter van de literatuurstudie heeft, voor alle duidelijkheid, niets te maken met een methodenstrijd. Het agonisme speelt zich niet af tussen bijvoorbeeld een sociologische of een tekstanalytische benadering; het speelt zich veeleer af tussen een (sociologische of tekstanalytische) benadering die een bepaalde literaire hegemonie als gegeven accepteert en een die dat niet doet. Binnen een agonistische literatuurstudie kunnen (bepaalde invullingen van) verschillende methodes elkaar zowel aanvullen als bestrijden. De discussie over de methode beschouwen we als een schijngevecht zolang zij niet expliciet verbonden wordt met een discussie over deze heersende hegemonie.

Dit uitgangspunt roept ongetwijfeld vragen op. Zo zou de indruk kunnen ontstaan dat het agonistische model de ideologiekritische benadering privilegieert, of de literatuurwetenschap in de richting van literatuurkritiek manoeuvreert. Is het agonistische model ook relevant voor bijvoorbeeld een stilistische analyse of een receptiestudie? Ons antwoord op deze bedenkingen is eenvoudig: wij gaan ervan uit dat wat niet waarde vrij *is* niet waarde vrij

beschreven kan worden. Het uitgangspunt, algemeen aanvaard in de literatuurwetenschap, luidt dat geen enkel aspect van de literaire communicatie waarde vrij is. Om ons tot bovenstaande voorbeelden te beperken: stilistische keuzes hebben ideologische implicaties en dragen bij aan de constructie van een auteursethos; receptie maakt deel uit van het proces van waardetoekenning.

Daaruit volgt volgens ons dat geen enkel aspect van de literaire communicatie op een waardevrije wijze bestudeerd kan worden, hoezeer de wetenschapper er ook naar streeft louter descriptief te werk te gaan. Elke literatuurstudie die meer wil zijn dan inventarisatie impliceert een verhouding tussen de onderzoeker en het onderzoeksobject, en dus bij uitbreiding tussen de onderzoeker en de maatschappelijke context waarin dat object functioneert. Deze verhouding bestaat minimaal uit selectie, ordening en betekenisgeving. Zelfs het louter citeren van een uitspraak houdt een verhouding tot die uitspraak in, aangezien het citaat de uitspraak in een andere discursieve context plaatst. Uiteraard zijn er graduele verschillen tussen de diverse benaderingen. In een postkoloniale interpretatie ligt het meer voor de hand deze verhouding te thematiseren dan in een narratologische analyse, en heeft deze verhouding een veel evidentier maatschappelijk en ideologisch karakter. De ene benadering ontkent haar waardevrije karakter explicieter en zelfbewuster dan de andere. Het agonistische model veronderstelt niettemin dat deze verhouding er altijd is en in beginsel een maatschappelijk karakter heeft. De keuze om de maatschappelijke lading van het onderzoeksobject of van de bestudering ervan niet te duiden impliceert evengoed een positiebepaling in de agonistische arena.

Een andere mogelijke bedenking bij het agonistische model betreft de historische verhouding tussen onderzoeker en onderzoeksobject. Betreft dit model enkel de hedendaagse literaire productie of is het ook relevant voor de studie van niet-contemporaine literatuur? Met auteurs als Dollimore & Sinfield (1985) pleiten we voor een dubbele focus: we beschouwen niet alleen het literaire verschijnsel maar ook de duiding ervan als een interventie in een maatschappelijke context. Bij historische letterkunde liggen beide contexten ver uit elkaar, bij hedendaagse letterkunde vallen ze nagenoeg samen. Een tekst met een lange receptiegeschiedenis heeft bovendien in verschillende contexten gefunctioneerd, hetgeen ook geldt voor de receptie en de duiding ervan. Het principe van de dubbele focus gaat echter op voor zowel historische als hedendaagse letterkunde.

Chantal Mouffe hecht in haar politieke filosofie veel belang aan identiteitsvorming en affect. Ze verwijt de liberale filosofie in haar focus op het individu voorbij te gaan aan collectieve identificatieprocessen die het individuele niveau overstijgen. Daarnaast hekelt ze de rationalistische benadering

van het liberale perspectief: bij de identiteitsvorming spelen emoties, hechtingen en affecten een even doorslaggevende rol als rationele overwegingen en belangen. Het liberale model miskent 'the centrality of collective identities and the crucial role played by affect in their constitution' (6).

Een agonistische literatuurstudie geeft zich rekenschap van collectieve identiteitsvorming en affect zowel op het terrein van haar onderzoeksobject als in de (eigen) beschouwing daarvan. In het literaire veld, inclusief de academische literatuurbeschouwing, manifesteren deze identiteiten en affecten zich traditioneel in de gedaante van poëtica's. De vakgeschiedenis laat zien dat deze poëtica's vaak een brug vormen tussen de literatuurstudie en haar onderzoeksobject; de literatuurstudie wordt in vele gevallen evenzeer door poëtica's aangestuurd als de literaire verschijnselen die ze beschrijft. In een scherpe kritiek op A.J. Sötemanns proefschrift *De structuur van Max Havelaar*, bijvoorbeeld, concludeert W.J. van der Paardt (1978) dat de onderzoeker zijn eigen literatuuropvatting (gebaseerd op structurele evaluatiecriteria) voorstelt als een objectieve analysemethode. Dorleijn & Van Rees (2006) formuleren hun kritiek op de tekstgerichte literatuurstudie in abstractere termen: 'Bij het interpreteren, evalueren en hiërarchiseren van literaire werken, praktiseerden ze [literatuurwetenschappers en literatuurhistorici, H.D. & S.V.] op objectniveau wat ze in een empirisch-theoretisch perspectief geacht werden op metaniveau te analyseren' (Dorleijn e.a. 2006, 17-18).

Anders dan de hierboven genoemde commentatoren geloven wij niet dat het poëticale karakter van de literatuurstudie vermeden kan en dient te worden. Evenmin als in een waardevrije literatuurstudie geloven we in een poëticavrije literatuurstudie, aangezien poëtica's expliciet of impliciet verhoudingen vertegenwoordigen tegenover de literaire en maatschappelijke hegemonie. Hoewel poëtica's geen wereldbeelden zijn, onderhouden ze complexe en vaak niet-geëxpliciteerde relaties met wereldbeelden en met maatschappelijke posities. Daarom is het voor een agonistische literatuurstudie belangrijk dat poëticale vooronderstellingen geëxpliciteerd en ter discussie gesteld worden als posities in en tegenover een bepaalde hegemonie.

In de slotpagina's van dit artikel willen we dieper ingaan op onze eigen bijdrage aan deze agonistische literatuurstudie, en op de poëticale opvattingen die aan deze bijdrage ten grondslag liggen. Het spreekt voor zich dat onze invulling van het agonistische model slechts een van de mogelijke gedaanten is die dit model kan aannemen. Het agonistische model schetst immers het algemene kader waarbinnen de literatuurstudie opereert en waarbinnen diverse benaderingen naast en tegenover elkaar komen te staan. Onze invulling betreft, zoals we in de inleiding hebben gezegd, een

ideologiekritische literatuurstudie. Bij de ideologiekritische literatuurstudie willen we hieronder enkele poëtische en methodologische kanttekeningen plaatsen.

Een prominent poëtisch twistpunt betreft het engagement of het kritische karakter dat aan de auteur, aan het literaire werk of aan de literatuurbeschuwer zelf wordt toegeschreven. Die laatste is in een agonistische literatuurstudie per definitie geëngageerd, dat wil zeggen betrokken partij in een conflictueuze situatie. In de moderne literatuur zijn vele, even interessante als vruchteloze discussies gevoerd over literatuur en engagement. Dient de geëngageerde auteur realistische conventies te volgen of integendeel experimentele vormen te hanteren? Of kan hij/zij het domein van de fictie maar beter helemaal verlaten? Is engagement veeleer te vinden in referentialiteit of in autonomie?

Dit zijn boeiende vragen waarop echter, gezien de aard van de moderne literatuur en de heterogeniteit en veranderlijkheid van de maatschappelijke context waarin zij opereert, geen algemene en definitieve antwoorden kunnen worden gegeven. Wij achten het dan ook onmogelijk om eenduidige relaties aan te wijzen tussen literaire strategieën en politieke (ideologische of ideologiekritische) effecten. De discussies over het ideologische of ideologiekritische gehalte van postmoderne literatuur, bijvoorbeeld, volstaan om duidelijk te maken dat literaire technieken op zichzelf ideologisch onbepaald zijn en dat elke uitspraak over het ideologische of ideologiekritische karakter van een literaire tekst per definitie een contextgebonden interpretatie veronderstelt.

In zijn artikel 'The Politics of Literature' (2004) betoogt Jacques Rancière dat de onbepaaldheid van het ideologische effect eigen is aan het zogeheten 'esthetische regime' waarbinnen kunst in de moderne tijd opereert. De literaire tekst functioneert in het esthetische regime niet langer als een boodschap die door een duidelijk identificeerbare auteur naar een even duidelijk geïdentificeerd publiek verstuurd wordt, en die bijgevolg in principe goed aankomt en de juiste effecten sorteert. Dit communicatiemodel hoort volgens Rancière thuis in het zogeheten 'mimetische regime' uit de classicistische periode. In de moderne tijd komt met het esthetische regime een betekenisregime tot stand dat wezenlijk anders functioneert.

[The representational regime] relied on a definite idea of what meaning means: meaning was a relation of address from one will to another. The hub of the system was the idea of speaking as using words to produce appropriate aims: specific moves in the souls and motions of bodies. The new regime of literature dismissed that connection between meaning and willing. [...] Meaning was no more a relationship between one will

and another. It turned out to be a relationship between signs and other signs (Rancière 2004, 16).

Hoewel de (post)structuralistische literatuurwetenschap zich in de loop van de twintigste eeuw dit laatste betekenisregime eigen heeft gemaakt, blijven opmerkingen over de politieke effecten van literatuur vaak vasthouden aan het 'mimetische' betekenisregime. De geëngageerde literatuurbeschouwing van Vaessens is slechts een recent voorbeeld van de doorwerking van het 'mimetische regime' in de studie van literatuur en engagement. In poststructuralistisch geïnspireerde beschouwingen leidt het vasthouden aan dat regime tot een merkwaardige paradox: de betekenis van de tekst wordt (conform aan het 'esthetische regime') als onbepaald beschouwd – een onbepaaldheid die wordt aangeduid met termen als *dissémination* of *différance* – maar aan die interpretatieve onbepaaldheid wordt vervolgens een bepaald politiek effect toegeschreven. Dit effect wordt grosso modo op twee manieren ingevuld: ofwel als ideologiekritisch (ostranenie, ontmaskering, de-doxificatie, ontmythologisering), ofwel als ideologisch (illusie, fetisjisme, simulacrum).

Het zal duidelijk zijn dat wij met deze analyse niet pleiten tegen de bestudering van geëngageerde of publieksgerichte werken; wij pleiten voor de bestudering van alle literaire verschijnselen, van alle verschijnselen die als literair gepresenteerd of gerecipieerd worden. Wij willen elk literair verschijnsel als ideologisch verschijnsel benaderen, dat wil zeggen als een interventie in een literaire en maatschappelijke hegemonische orde. De duiding van deze interventie verdisconteert de intenties, het eventuele engagement en de institutionele strategieën van de auteur maar valt daar niet mee samen. Evenmin gaat zij uit van vooropgestelde poëtische opvattingen over de relatie tussen tekstuele kenmerken en ideologische effecten.

Met Pierre Macherey (1966) beschouwen we het literaire werk als een symptoom van een conflictueuze historische (literaire en maatschappelijke) situatie. Niettemin nemen we de analyse van Rancière ernstig: de onbepaaldheid van de literaire tekst in het esthetische regime heeft consequenties voor de duiding van de literaire tekst als symptoom. Rancière wijst erop dat de neiging om teksten symptomatisch te lezen eigen is aan het esthetische regime, waarin woorden (maar ook gebouwen en andere objecten) werden gezien als teken, als symbool voor een dieper liggende werkelijkheid. Deze symptomatische leeswijze noemt Rancière de 'metapolitiek' van de literatuur. In combinatie met de onbepaaldheid of 'onverschilligheid' (*indifférence*) van de tekst kan deze 'metapolitiek' leiden tot diametraal tegenovergestelde duidingen van het symptomatische karakter van de tekst. Deze

spanning behoort tot het wezen van de literatuur in het esthetische regime, aldus Rancière. 'The "indifference" of writing, the practice of symptomatic reading and the political ambiguity of that reading are woven in the same fabric. And this fabric might be literature as such' (Rancière 2004, 12).

Rancière lijkt de twisten over de symptomatische, en dus ideologiekritische duiding van het literaire werk te willen omzeilen door het politieke karakter van literatuur te integreren in zijn theorie over het politieke. Politiek omschrijft hij als 'a partition of the sensible, of the visible and the sayable' (10). Met andere woorden, politiek is het proces waarbij onder meer bepaald wordt wie het recht heeft om te spreken of te schrijven, in welke omstandigheden, over welke onderwerpen en met welk taalgebruik. Literatuur is inherent politiek omdat zij betrokken is in deze 'partition of the sensible' door deze te bevestigen of te doorbreken. Het politieke karakter van *Madame Bovary* schuilt volgens Rancière bijvoorbeeld in zijn 'disregard for any difference between high and low subject matters' (12).

De theorie van Rancière lijkt ons verwant aan de vragen die discours-theoretici stellen (zowel in de traditie van Foucault als in die van Laclau en Mouffe) en is compatibel met onze agonistische, ideologiekritische benadering. Het politieke karakter van literatuur, zoals gedefinieerd door Rancière, veronderstelt immers steeds een duiding, die op haar beurt een duiding impliceert van de dominante 'partition of the sensible', de hegemonie in onze aan Mouffe ontleende termen.

Macherey steunt in zijn ideologiekritische leeswijze nog te sterk op het concept auteursintentie, meer bepaald op het ideologische programma dat de auteur op literaire wijze tracht vorm te geven. Uitgaande van dit auteursprogramma onderscheidt Macherey een bewuste en een onbewuste laag van een literaire tekst: 'pour dire une chose, il faut qu'elle en dise en même temps une autre, qui n'est pas nécessairement de même nature' (Macherey 1966, 120-121). In dit onderscheid geloven wij niet, evenmin als in de mogelijkheid van een objectief wetenschappelijke verklaring van de literaire productie. Niettemin waarderen we de focus in Machereys benadering op de literaire en narratieve vorm; zo steunt zijn ideologiekritische duiding van Verne op een analyse van motieven en narratieve patronen. Daarnaast delen we zijn belangstelling voor vormelijke en narratieve inconsistenties en contradicties, die op symptomatische wijze het conflictueuze karakter uitdrukken waarop de contemporaine hegemonie berust.

En toute oeuvre on peut trouver l'indice de cette rupture intérieure, de ce décentrement, qui manifeste sa dépendance par rapport à des conditions *distinctes* de possibilité: ainsi l'oeuvre n'a jamais, sinon en apparence, la cohésion d'un tout unifié (53).

Philippe Hamon merkt terecht op dat de duiding van deze breuk of leegte een speculatief karakter heeft en dat een eenduidige methodologie ontbreekt. Macherey blijft vaag ‘sur les modalités de la *localisation* de ces fameuses absences [...], sur leur *statut* [...] sur leur *origine*, et sur leur *fonction*’ (Hamon 1984, 17). Niettemin vrezen we dat de benadering van Hamon (en Vincent Jouve (2001)) de ideologiekritische literatuurstudie beperkt tot de beschrijving van een waardenpatroon, dat verondersteld wordt in de tekst aanwezig te zijn en dat vervolgens zelf niet aan een ideologiekritische duiding wordt onderworpen.

In tegenstelling tot veel ideologiekritische benaderingen uit het verleden, zoals die van Macherey, geloven we niet in waarheidsclaims; we nemen het poststructuralistische idee van de onbepaaldheid van de tekst en de ambiguïteit van de ideologiekritische duiding serieus. Evenmin geloven we echter dat de literatuurbeschouwing kan volstaan met een beschrijvende analyse of met een inventarisatie van mogelijke interpretaties. We zijn ons bewust van de evidente valkuil van de agonistische benadering die we voorstellen: de reductie van het literaire tot het maatschappelijke. We zijn er echter van overtuigd dat de verhouding tot de maatschappelijke hegemonie zich bovenal manifesteert in het specifiek literaire, in vormgeving en taalgebruik, en dat de ideologiekritische tekstanalyse deze dan ook daar dient te zoeken. Levensbeschouwelijke ideeën en maatschappelijke situaties, bijvoorbeeld, interesseren ons primair in hun literaire vormgeving en kunnen enkel door een onrechtmatige abstractie van die vormgeving gescheiden worden. De literaire tekst dient noch tot een tractaat, noch tot een *vision du monde* te worden gereduceerd.

Het zal duidelijk zijn dat ons eigen poëtische perspectief steunt op het poststructuralisme en het postmarxisme. We geloven dan ook in de noodzaak van een ideologische duiding, die evenals het literaire verschijnsel een interventie is in een hegemonische orde. Het is precies de onbepaaldheid waarop elk literair verschijnsel (evenals het literaire veld en de maatschappij als geheel) berust, die de literatuurstudie de verantwoordelijkheid geeft om een speculatieve maar gemotiveerde beslissing over deze duiding te nemen. Deze noodzaak van een ideologische duiding volgt volgens ons uit het agonistische model dat we in dit artikel gepresenteerd hebben. Een agonistische literatuurstudie veronderstelt immers, net als de agonistische politiek waarvoor Chantal Mouffe pleit, ‘the inescapable moment of decision – in the strong sense of having to decide within an undecidable terrain’ (Mouffe 2013, 3). De ideologiekritische benadering die we voorstellen vormt dan ook een essentieel onderdeel van een agonistische literatuurstudie, aangezien zij de implicaties van het agonistische model expliciet en consequent erkent en verwerkt.

Literatuur

BELSEY 2011

C. Belsey, *A Future For Criticism*. Malden, 2011.

DE BRUYN e.a. 2012

P. Verstraeten & B. De Bruyn, 'De revanche van de populaire cultuur. Literatuur, nieuwe media en smaak', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 128, 2, 2012, 160-182.

COLLINS 2010

J. Collins, *Bring on the Books for Everybody. How Literary Culture Became Popular Culture*. Durham enz., 2010.

COMPAGNON 2007

A. Compagnon, *La littérature, pour quoi faire?* Paris, 2007.

DEMEYER 2012

H. Demeyer, 'Het tekort van de kunst. Essays van Marc Reugebrink tussen woorden en daden', in: *nY*, 14, 2012, 249-264.

DOLLIMORE e.a. 1985

J. Dollimore & A. Sinfield (red.), *Political Shakespeare. Essays in Cultural Materialism*. Manchester, 1985.

DORLEIJN e.a. 2006

G. Dorleijn & K. van Rees, *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000*. Nijmegen, 2006.

DE GEEST 1996

D. de Geest, *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog. Bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen*. Leuven, 1996.

HAMON 1984

Ph. Hamon, *Texte et idéologie*. Paris, 1984.

JOUVE 2001

V. Jouve, *Poétique des valeurs*. Paris, 2001.

JOUVE 2010

V. Jouve, *Pourquoi étudier la littérature?* Paris, 2010.

LACLAU e.a. 2001

E. Laclau & C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Londen enz., 2001 [1985].

LYOTARD 1979

J.-F. Lyotard, *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris, 1979.

LYOTARD 1983

J.-F. Lyotard, *Le différend*. Paris, 1983.

MACHEREY 1966

P. Macherey, *Pour une théorie de la production littéraire*. Paris, 1966.

MARX 2005

W. Marx, *L'adieu à la littérature. Histoire d'une dévalorisation XVIIIe-XXe siècle*. Paris, 2005.

MOUFFE 2013

Ch. Mouffe, *Agonistics. Thinking the World Politically*. London, 2013.

PAARDT 1978

W.J. van der Paardt, 'Evolutie der evaluatie. Max Havelaar en het literaire waardeoordeel', in: *Over Multatuli*, 1, 1, 1978, 59-89.

RANCIÈRE 2004

J. Rancière, 'The Politics of Literature', in: *Substance*, 33, 1, 2004, 10-24.

ROCHE 2004

M.W. Roche, *Why Literature Matters in the 21st Century*. New Haven enz., 2004.

SCHINKEL 2012

W. Schinkel, *De nieuwe democratie. Naar andere vormen van politiek*. Amsterdam, 2012.

SPINOY 1994

E. Spinoy, *Twee handen in het lege. Paul van Ostaïjen en de esthetica van het verhevene (Kant, Lyotard)*. Onuitgegeven proefschrift, geraadpleegd 8 september 2014 op http://www.dbnl.org/tekst/spin002twee01_01/spin002twee01_01_0003.php?q

TODOROV 2007

T. Todorov, *La Littérature en péril*. Paris, 2007.

VAESSENS 2009

Th. Vaessens, *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen, 2009.

VERVAECK 1999

B. Vervaeck, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Nijmegen, 1999.

VITSE 2009

S. Vitse, 'Een pleidooi voor "laatpostmodern" engagement', in: *Spiegel der Letteren*, 51, 3, 2009, 419-223.